

MOED EN
TEGENSPOED

MOED EN TEGENSPOED

**Edelvrouwen
in de Bourgondische tijd**

♦ Edward De Maesschalck ♦

© 2022 Edward de Maesschalck | uitgeverij Sterck & de Vreese

OMSLAGONTWERP EN BOEKVERZORGING Barbara Jonkers

AFBEELDING COVER Jeanne d'Arc trekt ten strijde, geschilderd door Jean Pichore
ca. 1504 (Antoine Dufour, *Les vies des femmes célèbres*, 16de eeuw, in Nantes, Musée
Dobrée, ms.17, fol.76v)

ISBN 978 90 5615 872 9

NUR 680 | 684

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige
vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van
uitgeverij Sterck & de Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland –
info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen
illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen
doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & de Vreese.

Sterck & de Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

INHOUD

Woord vooraf	6
1 ♦ Margaretha van Brabant (1323-1380)	9
2 ♦ Bastaards	19
3 ♦ Margaretha van Male (1350-1405)	29
4 ♦ Hoofse liefde	39
5 ♦ Christine de Pisan (1364-1430)	51
6 ♦ Stad der Vrouwen	63
7 ♦ Jeanne d'Arc (1412-1431)	73
8 ♦ De laatste zieneressen	87
9 ♦ Jacoba van Beieren (1401-1436)	95
10 ♦ Vrouwen en politiek	115
11 ♦ Isabella van Portugal (1397-1471)	127
12 ♦ Mannengrappen over vrouwen	141
13 ♦ Guigone de Salins (1403-1470)	163
14 ♦ Monialen en begijnen	175
15 ♦ Maria van Bourgondië (1357-1482)	189
16 ♦ Schone schijn	207
17 ♦ Johanna de Waanzinnige (1479-1555)	221
18 ♦ De Heksenhamer	241
19 ♦ Margaretha van Oostenrijk (1480-1530)	261
20 ♦ 'De vrouw is de glorie van de schepping'	285
 Bibliografie	 299

WOORD VOORAF

Bij het schrijven van opeenvolgende boeken over de geschiedenis der Nederlanden (*De graven van Vlaanderen, De Bourgondische vorsten, Oranje tegen Spanje, Het Strijdtoneel van Europa*) is me opgevallen hoe vrouwen geregeld aan het roer van de staat stonden en met hoeveel kennis van zaken en diplomatiek inzicht zij deze functie hebben uitgeoefend. Ik merkte echter eveneens dat zij in de Middeleeuwen dikwijls regeerden in eigen naam, in de Moderne Tijd steeds meer in naam van illustere mannen, hun vaders, echtgenoten, zonen of neven. Terwijl heel wat vrouwen in de Middeleeuwen uitblonken door kennis, devotie en macht en de edelvrouwen hoog in aanzien stonden bij de ridderstand, werden ze in de Moderne Tijd steeds meer het voorwerp van laatlunkende spot, tot ze onder de wetgeving van Napoleon alle rechten verloren. Ze stonden toen als hulpeloze en onbekwame wezens altijd onder voogdij van mannen en hadden niet meer rechten dan minderjarigen of zwakzinnigen. Hoe heeft het zover kunnen komen?

De vijftiende eeuw beleefde het hoogtij van Bourgondië, maar was tevens een breuklijn in de positie van de edelvrouw. In deze overgangstijd van Middeleeuwen naar Renaissance raakte de reële macht van heel wat adellijke dames ondermijnd. Mannen pikten het niet langer dat vrouwen in eigen naam bestuurden, ook al deden ze dat meestal uitstekend. Ze vielen steeds meer onder voogdij van echtgenoten, zonen en inhalige neven. Tegelijkertijd raakte de hoofse liefde, waarin vrouwen een ereplaats bekleedden, in de verdrukking. De Kerk was altijd al een mannenbastion geweest, maar de opkomende universiteiten waren nog erger. Daar was van vrouwen zelfs geen sprake meer, tenzij om ze te vernederen en te bespotten. De genadeslag viel bij de publicatie van *De Heksenhamer* (1487), waarin alle vrouwen als potentiële heksen werden afgeschilderd.

De vrouwen hebben zich tegen deze trend verzet, soms met de moeder waanhoop. De eerste vrouw die alarm sloeg, was Christine de Pisan († 1430), maar daarna hebben vele edelvrouwen de teloorgang van hun waardigheid bestreden, vooral de prinsessen en vorstinnen die voorbestemd waren om te regeren maar door mannelijke rivaliteit en na-ijver

werden belaagd. De neiging van mannen om vrouwen als onmondige en lichtzinnige wezens te beschouwen, waarmee geen land te bezeilen was, heeft nog sterk doorgewerkt tot in onze eigen tijd. Het is opvallend hoe tal van (mannelijke) historici de praatjes van toenmalige (mannelijke) kroniekschrijvers graag geloofden en dus zonder verpinken herhaalden dat Margaretha van Brabant († 1380) de minnares van haar man had vermoord, dat Jacoba van Beieren († 1436) een lichtzinnig warhoofd was, dat Isabella van Portugal († 1472) door haar man, Filips de Goede, wegens ongehoorzaamheid werd gedumpte en verbannen, en dat Johanna van Castilië († 1555) helaas waanzinnig was en dus terecht werd opgesloten. Het zijn haast altijd vrouwelijke historici geweest die met grote ijver en een open blik de ware toedracht hebben blootgelegd.

Dat de grote breuklijn in de positie van de vrouw plaatsvond in de vijftiende eeuw, en dus in de Bourgondische tijd, willen we aantonen met tien portretten van machtige, maar steeds machtelozer vrouwen. Om deze tien biografieën in hun historische context te plaatsen, geef ik tussendoor een overzicht van diverse historische fenomenen en gebeurtenissen. Het gaat om bastaards, nonnen, begijnen, zieneressen, politiek actieve vrouwen en vermeende heksen, om vrouwenkleren en juwelen, en vooral om liefde, seks en gore mannengrappen.

Dat vrouwen tot veel in staat zijn en bovendien dikwijls uitgroeien tot uitstekende leiders, die hun mannelijke collega's overtreffen, heb ik tijdens mijn werk aan de VRT geregeld mogen ervaren. Ik dank ze voor hun voorbeeld dat mij tot dit inzicht heeft gebracht. In het bijzonder dank ik mijn uitgever, Katrien De Vreese, die uiteraard goed vertrouwd is met de boeken die ik in de loop der jaren heb geschreven en zelf de suggestie deed om uitgerekend dit onderwerp aan te snijden. Tot slot dank ik mijn onstuimige echtgenote, Anne Stroobants, die me niet enkel aanmoedigde, maar zelf een voorbeeld is van de diplomatieke en communicatieve gaven die een vrouw van nature bezit.





Margaretha van Brabant (1323-1380)

Margaretha van Brabant werd geboren op 9 februari 1323 als dochter van de beroemde Brabantse hertog Jan III. In 1347 werd ze de echtgenote van de nog beroemdere Vlaamse graaf Lodewijk van Male. Zelf bleef zij echter tot op de dag van vandaag een blinde vlek in de geschiedenis. De Vlaamse kronieken vertellen over haar een gekruid verhaal, maar hebben haar vervolgens consequent uit de geschiedenis verbannen. Zelfs over haar sterfdatum bestond gedurende eeuwen onenigheid. Sommige kronieken hielden het op 1355, andere op 1368, terwijl recent onderzoek aantoonde dat ze pas overleed in 1380. Geliefd was ze in Vlaanderen in geen geval, al vermeldde een kroniekschrijver wel dat ze ‘zeer mooi’ was, terwijl een andere haar beschreef als ‘een dame van bijzondere elegantie’. Maar bovenal was ze een Brabantse en dus een vreemdelinge, die nooit de harten van de Vlamingen kon beroeren. Tot overmaat van ramp zette ze enkel een dochter op de wereld, Margaretha van Male (1350-1405), waardoor het trotse Vlaanderen op termijn zijn onafhankelijkheid verloor. Want Margaretha van Male trouwde met de hertog van Bourgondië, Filips de Stoute, en dat betekende het begin van het Bourgondische tijdperk.

◆ Portret van Margaretha van Brabant, echtgenote van Lodewijk van Male. (*Receuil d'Arras*, zestiende eeuw, in Atrecht, Bibliothèque-Médiathèque, ms. 266)

Margaretha als moordnares

Voor een hooggeboren edelvrouw uit de veertiende eeuw bestond de voor naamste opdracht erin een kind op de wereld te zetten dat de vader kon opvolgen: liefst een zoon, desnoods een dochter. Een dochter was immers altijd nog beter dan helemaal niemand. Waarom Margaretha van Brabant slechts één kind baarde is niet bekend, maar feit is zeker dat de Vlaamse graaf zijn plezier vond buiten de huwelijkssponde bij tal van minnaressen, van wie de namen door de kroniekschrijvers niet werden genoteerd, want dat was in die tijd alledaagse kost. Margaretha's vader, de geduchte Brabantse hertog, had ten minste 22 bastaardkinderen, terwijl Margaretha's echtgenoot slechts uitkwam op minimaal 18. Van de echtgenote werd wel verwacht dat ze voor al die bastaardkinderen zou zorgen. Voor de meisjes moest ze een gunstig huwelijk regelen binnen de lagere adel of hen een goede positie bezorgen in een klooster, terwijl de jongens werden opgevoed tot geduchte krijgsheren of – als ze daarvoor te gevoelig waren – tot geschikte geestelijken. Zo ging het al eeuwen in de hoge adelshuizen en het ligt allerm minst voor de hand dat Margaretha daar aanstoot aan zou nemen. Maar toch is het precies dat wat de toenmalige kroniekschrijvers haar hebben verweten. Een Brugse kroniek rond 1400 (*Chronike ende geneologie van de prinsen ende graven van Vlaenderelant*) pakte uit met het volgende verhaal:

Rond deze tijd [1354] was graaf Lodewijk een vrolijke en levenslustige man die veel genoeg schepde in muziek, zich omringde met jonge en vrolijke mensen, en hield van pracht en praal. Het gebeurde dat een meisje met graaf Lodewijk sliep en ze zwanger raakte van een tweeling, allebei jongens. Toen ze moest bevallen, was graaf Lodewijk in Nevers, en daarom kreeg gravin Margaretha, zijn echtgenote, de opdracht om de kinderen te laten dopen in plaats van haar man. Gravin Margaretha beval daarop dat de vrouw naar Male zou komen om daar te bevallen, maar toen ze naar Male kwam, gaf Margaretha het bevel haar te doden. Toen graaf Lodewijk in Vlaanderen teruggekeerd was en hem verteld werd dat zijn echtgenote Margaretha de zwangere vrouw had laten doden, vroeg hij raad aan hertog Jan van Brabant, haar vader, en met zijn instemming liet hij haar in een kerker opsluiten. Ze zou er sterven in het jaar 1355.



◆ In de Middeleeuwen werden wel meer echtgenotes gevangengezet, zoals hier Bertha van Holland, die door haar echtgenoot, koning Filips I van Frankrijk, in 1092 werd gedumpte en gevangengezet in een toren van Montreuil-sur-Mer. Ze overleed er in 1094. (*Chroniques de France*, veertiende eeuw, in Londen, British Library, Royal 16 G VI, fol. 271)

Het verhaal leek geloofwaardig, want heel wat latere kroniekschrijvers zouden het kopiëren of zelfs aanpassen naar eigen smaak. De zeer succesvolle *Excellente Chronijcke van Vlaenderen*, uitgegeven in 1531, herhaalde het verhaal, maar voegde er nog enkele schrijnende details aan toe:

Nog voor het meisje bevallen was, deed Margaretha haar de neus afsnijden, waarna ze binnen twee dagen haar kinderen baarde. En binnen zes dagen daarna stierf het meisje, van wie de neus was afgesneden, en men zei dat men daartoe geholpen had.

Dat verhaal van die neus werd meteen voor waar aangenomen, want Vlamingen en Brabanders waren sinds eeuwen ervijanden en het was alom bekend dat in oorlogstijd Vlaamse gevangenen in Brabantse kerkers meer dan eens hun neus verloren. De straf die Lodewijk van Male volgens de *Excellente Chronijcke* zijn echtgenote oplegde, was ook niet mis:

De graaf liet haar in metselen in een muur, waar ze bleef tot aan haar dood.

Een latere kroniekschrijver kon zelfs de naam van het arme meisje achterhalen, het ging om de boerendochter Rose Burchard. Tot op de dag van vandaag toont men in Male een vergeetput waarin de Vlaamse gravin Margaretha gestorven zou zijn.

Margaretha als moeder

Gelukkig wordt de geschiedenis niet alleen geschreven op grond van kronieken, maar ook van bewaarde rekeningen in de boekhouding van vorstenhoven en steden. Daaruit leren we een heel andere Margaretha van Brabant kennen. Haar enige dochter was ongetwijfeld haar oogappel, voor wie ze alles over had, maar ze besepte maar al te goed dat ze de moeder was van een begeerde bruid, voor wie de grote dynastieën in Europa in de rij stonden. In 1354, toen haar dochtertje nog maar vier jaar oud was, werd al een huwelijk geregeld tussen de kleine Margaretha en de jonge hertog van Bourgondië, Filips van Rouvres. In 1357 – twee jaar nadat een kroniek haar dood had verklaard! – trok Margaretha van Brabant met haar echtgenoot naar Parijs om de laatste afspraken te maken rond het geplande huwelijk. Nog hetzelfde jaar trouwde de zevenjarige Margaretha van Male met de tienjarige Filips van Rouvres in Atrecht, het huidige Arras in Noord-Frankrijk. Daarna mocht de jonge Margaretha weer naar huis tot ze huwelijksrijp was, wat in de praktijk betekende dat ze begon te menstrueren.

Tussen Frankrijk en Engeland woedde een oorlog (de Honderdjarige Oorlog, van 1337 tot 1453) en tot in Bourgondië trokken Engelse troepen en roofzuchtige bendes plunderend door het land. Bourgondië was bovendien zwaar getroffen door de pest in 1348, waarna in 1360 de Zwarte Dood opnieuw de kop opstak. Om de ontredderde Bourgondiërs een hart onder de riem te steken werd besloten de consummatie van het huwelijk (de geslachtsdaad!) te vervroegen. De jonggehuwden ontmoetten elkaar opnieuw in Atrecht, leerden elkaar beter kennen in het kasteel van Hesdin, in zuidelijk Artesië, waarna het jonge echtpaar naar Bourgondië vertrok. Het was niemand minder dan Margaretha van Brabant die het echtpaar begeleidde te midden van de voortdurende dreiging van soldaten,



◆
In 1361 overspoelde een tweede golf van de pest Frankrijk, waarbij deze keer vooral jonge mensen het moesten ontgelden. (*Danse macabre*, vijftiende eeuw, in Bibliothèque Nationale, Manuscrits Français 995, fol. 15r)

roofzuchtige bendes en de overal loerende pest. Het zou slecht aflopen. In het Forêt de Châtillon, halverwege Troyes en Dijon, sloeg de pest toe en kostte de halve hofhouding het leven, samen met de bruidegom en zijn enige zuster. Margaretha van Brabant bracht haar dochter in veiligheid en wist haar behouden in Vlaanderen af te leveren.

Margaretha als grootmoeder

Met Filips van Rouvres stierf de Bourgondische dynastie uit, waarna de Franse koning het hertogdom schonk aan een van zijn jongere zonen, Filips de Stoute. Meteen brak een hevige strijd uit tussen Engelse en Franse huwelijkskandidaten die de Vlaamse bruid in de wacht wilden slepen. Want Margaretha van Male was de erfdochter van niet minder dan vijf graafschappen: vanwege haar grootmoeder (Margaretha van Frankrijk) was dat Artesië en de Franche-Comté, vanwege haar vader (Lodewijk van Male) was dat Vlaanderen, Nevers en Rethel, vanwege haar moeder (Margaretha van Brabant) Mechelen en Antwerpen en wellicht geheel Brabant, want haar tante, de regerende hertogin van Brabant (Johanna van Brabant) bleef kinderloos. Filips de Stoute, de nieuwe hertog van Bourgondië, won het pleit en trouwde met Margaretha van Male op 19 juni 1369 in Gent. De bruid was toen 19 jaar en de bruidegom 27. Margaretha van Male was erbij, al was ze toen door alle kronieken al een tijd dood verklaard. Twee jaar later – op 28 mei 1371 – werd in Dijon een eerste

kind geboren, Jan zonder Vrees, en ook toen was Margaretha van Brabant aanwezig. Ze werd in Gent opgehaald door de graaf van Bar, die haar begeleidde tot in Châtillon-sur-Seine (in het beruchte Forêt de Châtillon), waar haar schoonzoon haar opwachtte om haar naar Dijon te brengen. Na de geslaagde bevalling van haar dochter keerde ze naar Vlaanderen terug, waar haar een beslissing wachtte die aanleiding zou geven tot al die waanzinnige verhalen in de Vlaamse kronieken.

In tegenstelling tot Filips de Stoute, was Lodewijk van Male geen goede echtgenoot. Behalve een onverbeterlijke rokkenjager, was hij trouweloos, autoritair en gewelddadig, voerde een ongenadige oorlog tegen de Brabanders (tegen Johanna, de oudere zus van Margaretha) en pikte Mechelen en Antwerpen in, zogezegd namens zijn echtgenote, die hij echter dwong aan hem afstand te doen van al haar heerlijke rechten. In 1371 was Margaretha van Brabant 48 jaar oud en zou zeker geen kind meer op de wereld zetten. Nu haar dochter een zoon had gebaard, was de ban gebroken en had ze haar plicht als edelvrouw vervuld. Ze wenste daarom haar echtgenoot te verlaten en enkele jaren in rust te mogen slijten, ver weg van het gekrakeel en de minnarijen aan het Vlaamse hof. Feit is zeker dat ze in september 1371 naar Atrecht en Lens reisde, waar ze haar schoonzoon en de moeder van haar man (Margaretha van Frankrijk) ontmoette, om daarna koers te zetten naar het kasteel Château-Regnault in Rethel, een van de Vlaamse bezittingen, gelegen op een steile heuvel in een bocht van de Maas. Daar zou ze blijven wonen tot aan haar dood in 1380.

Dat Margaretha van Brabant in 1380 in Rethel overleed, werd voor het eerst vastgesteld in 1909 door de Franse historicus Ernest Petit (1835-1918) aan de hand van Bourgondische rekeningen. Sindsdien werd geregeld gespeculeerd over het waarom van haar verhuizing. In 1937 schreef de Franse historicus Paul Thomas:

Ze was, naar het schijnt, sinds 1368 mentaal ernstig gestoord, reden waarom ze apart leefde, verbannen naar Rethel, waar ze in vergetelheid overleed in 1380 in het fort van Château-Regnault aan de Maas.

Na hem wijdde de Gentse professor Fritz Quicke (1805-1957) in 1947 een artikel aan dit vraagstuk (*Les circonstances de la réclusion et de la mort de Marguerite de Brabant, comtesse de Flandre*). Door de Brabantse rekeningen te bestuderen ontdekte hij dat ze onmogelijk krankzinnig kon zijn,



◆
Zicht op Château
Regnault in Rethel in
1640 – vandaag de
dag een ruïne – waar
Margaretha van Brabant
zich terugtrok in 1371.
(Collection Gaston
d'Orléans, vol. IX:
*Description du royaume
de France*, partie I, in
Bibliothèque Nationale,
Manuscrits Français)

want ze kreeg zeer geregeld allerhande geschenken (kleren, stoffen, juwelen) van haar zus Johanna, van haar dochter en schoonzoon, en zelfs van haar man, Lodewijk van Male. Hij overwoog dat ze wellicht ongeneeslijk ziek was, misschien was ze wel melaats? Uiteindelijk dacht hij aan een somber familiegeheim, misschien toch de dood van Lodewijks minnares, en besloot:

Enkel een veroordeelde vrouw kan beroofd worden van de vreugde om haar man, haar kinderen en kleinkinderen te zien.

Ontknoping

‘Beroofd van de vreugde om haar man te zien!’ Die woorden kunnen enkel uit de pen vloeien van een man. De kroniekschrijvers en de historici, het waren allemaal mannen, die het gedrag van een vrouw beoordeelden én veroordeelden. Zij moeten toch geweten hebben hoe het eraan toeging in die wereld waarin mannen de scepter zwaaiden en hoe dikwijls een edelvrouw of de vrouw van een vorst op haar oude dag het hof verliet om gedurende enkele jaren nog wat rust te vinden? De echtgenote van de Vlaamse graaf Diederik van de Elzas, Sybille van Anjou (1116-1165), gaf haar echtgenoot zeven kinderen en trok zich daarna terug in het klooster